

<https://doi.org/10.31891/PT-2025-4-3>

УДК: 373.3:316.6:159.923.2–057.87](07)

Євген ПОТАПЧУК

доктор психологічних наук, професор,
Хмельницький національний університет

<https://orcid.org/0000-0001-7040-8456>

e-mail: potapchuk1@i.ua

Вікторія МЕСРОПЯН

здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти,

Хмельницький національний університет

e-mail: Viktoria090992@gmail.com

ТРЕНІНГОВІ ПРОГРАМИ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК ВІДПОВІДАЛЬНОГО СІМ'ЯНИНА

У статті розглядається проблема формування навичок відповідального сім'янина в закладах загальної середньої освіти як важливого напрямку виховної роботи у відповідь на сучасні соціальні виклики. У статті акцентується увага на ролі школи як середовища соціалізації молоді та формуванні уявлень про сімейні цінності, партнерство й відповідальність. Метою статті є теоретичне обґрунтування та практичне висвітлення можливостей впровадження тренінгових програм у закладах загальної середньої освіти. Представлено аналіз психолого-педагогічних підходів і характеристику змісту тренінгів, що сприяють емоційній зрілості, партнерській взаємодії, відповідальному батьківству та розвитку життєвих компетенцій. Визначено педагогічні умови впровадження таких програм і окреслено перспективи подальших досліджень.

Ключові слова: готовність до сімейного життя; сімейні цінності; відповідальне батьківство; тренінгові програми; заклади загальної середньої освіти; соціалізація учнівської молоді; виховна система школи; емоційна та соціальна компетентність.

Yevhen POTAPCHUK, Viktoriia MESROPIAN

Khmelnyskyi National University

TRAINING PROGRAMS IN GENERAL SECONDARY EDUCATION INSTITUTIONS AS A MEANS OF DEVELOPING RESPONSIBLE FAMILY SKILLS

This article addresses the issue of developing responsible family skills among students within the framework of general secondary education institutions, highlighting it as a critical direction of educational work in response to contemporary social challenges. The relevance of the study is emphasized against the backdrop of transformations in the family institution, increasing numbers of incomplete families, deteriorating interpersonal relationships within family environments, and declining prestige of family values among youth. Schools are identified as pivotal socialization agents where young people's perceptions of family roles, partnership, parenthood, and responsibility are shaped.

The purpose of the article is to substantiate the feasibility of using training programs as an effective means of fostering responsible family skills in adolescents. The study provides a review of psychological and pedagogical approaches to preparing students for family life, drawing upon the works of prominent domestic scholars. The content of training programs is characterized by components that promote emotional maturity, partnership skills, responsible parenthood, stereotype reduction, and the development of life competencies.

Pedagogical conditions for the effective implementation of training programs in secondary schools are outlined, including professional development of specialists, methodological support, administrative backing, integration of family value topics into the educational process, and the creation of a safe learning environment. Prospects for further research involve empirical evaluation of program effectiveness, adaptation to various educational settings, and development of methodological recommendations for practitioners.

Keywords: readiness for family life; family values; responsible parenthood; training programs; general secondary education institutions; socialization of school youth; school educational system; emotional and social competence.

Стаття надійшла до редакції / Received 11.10.2025

Прийнята до друку / Accepted 15.12.2025

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

У сучасному суспільстві спостерігається суттєва трансформація інституту сім'ї, що супроводжується зміною уявлень про подружні та батьківські ролі, відповідальність, партнерство та емоційну взаємодію. Ці зміни зумовлюють зростання потреби у формуванні в молодого покоління відповідального ставлення до сімейного життя як важливої складової особистісної та соціальної зрілості. Водночас спостерігається зниження престижу сімейних цінностей, поширення моделей егоцентричної поведінки, недостатній рівень підготовки підлітків до виконання майбутніх сімейних ролей, що нерідко призводить до сімейної дезадаптації, конфліктності, емоційної незрілості.

Заклади загальної середньої освіти (ЗЗСО) виступають одним із провідних середовищ соціалізації особистості, у межах якого можливо цілеспрямовано формувати життєві цінності, відповідальність, емоційну компетентність, навички партнерської взаємодії. Однією з ефективних форм такого формування є тренінгові програми, які поєднують інтерактивність, емоційну залученість, практичну орієнтованість і рефлексивний компонент. Саме тренінгові технології дають змогу створити умови для активного опрацювання учнями власних установок, життєвих орієнтацій, моделювання майбутніх життєвих ситуацій і формування ключових компетентностей відповідального сім'янина.

Незважаючи на наявність окремих тренінгових програм виховного спрямування, проблема формування сімейної відповідальності як цілеспрямованого психолого-педагогічного впливу залишається недостатньо розробленою. Зокрема, існує потреба у розробці та впровадженні тренінгів, зміст яких відповідав би завданням виховання сучасної молоді особистості, здатної до побудови гармонійних сімейних стосунків, партнерства, батьківства на основі взаємної поваги, емпатії, відповідальності.

У цьому контексті актуальним є пошук психолого-педагогічних засобів реалізації виховного потенціалу шкільного середовища через інтерактивні тренінгові форми, здатні забезпечити розвиток у школярів життєвих, комунікативних, емоційних та морально-етичних компетентностей, які становлять основу для виконання майбутніх сімейних ролей.

Аналіз досліджень та публікацій

Проблема підготовки молоді до сімейного життя посідає вагомe місце в сучасному науковому дискурсі, охоплюючи психологічні, педагогічні, соціокультурні та аксіологічні виміри. Дослідники підкреслюють, що сім'я як базовий соціальний інститут трансформується під впливом глобалізаційних і ціннісних зсувів, що актуалізує потребу у формуванні нових підходів до виховання майбутніх сім'ян у шкільному середовищі (І. Бех, О. Савченко, Т. Титаренко). Значний науковий інтерес викликає осмислення формування готовності до сімейного життя в юнацькому віці. Так, у публікації А. Хіврич, З. Ковальчук, Р. Яремка підкреслюється, що успішна підготовка до сім'ї потребує інтеграції емоційної зрілості, мотиваційної готовності, усвідомлення сімейних ролей та розвитку навичок конструктивної взаємодії. Автори аргументують важливість міждисциплінарного підходу, який поєднує психолого-педагогічні, етичні та соціальні чинники.

У фокусі сучасних досліджень перебуває також готовність до відповідального батьківства, що розглядається як компонент загальної сімейної зрілості. Л. Канішевська здійснила глибокий аналіз особливостей формування відповідальності у старшокласників закладів інтернатного типу, підкреслюючи, що ефективне виховання потребує впровадження тренінгових методик, здатних компенсувати брак емоційного досвіду, формувати довіру, навички турботи та саморефлексії. Вона обґрунтовує доцільність системного впровадження програм емоційного та соціального навчання, які дають змогу моделювати життєві ситуації у безпечному навчальному середовищі [3].

Подібні висновки пропонує А. Грітчина, яка аналізувала специфіку підготовки юнаків з інтернатних закладів до сімейного життя. Вона зазначає, що традиційні виховні заходи є малоефективними для формування стійких поведінкових патернів, натомість інтерактивні форми навчання, зокрема тренінг, дозволяють активізувати особистісні ресурси підлітків, сприяють розвитку емпатії, здатності до відповідальності й моральної саморефлексії [2].

Д. Карпова та Н. Потапчук у своєму дослідженні трактують формування майбутнього сім'янина як психологічну проблему, що вимагає не лише педагогічного впливу, але й створення умов для емоційно-ціннісної ідентифікації з позитивною моделлю родинного життя. Автори підкреслюють, що ефективним інструментом у цьому контексті є саме тренінг, який дозволяє учням зануритися в ситуації морального вибору, переживання партнерських стосунків, конфліктів та їх конструктивного розв'язання [4].

На макрорівні проблема формування відповідального сім'янина пов'язується з державною сімейною політикою. У працях сучасних педагогів та психологів наголошується, що формування сімейних цінностей має бути інтегрованим у зміст базової середньої освіти. Проте досі спостерігається фрагментарність відповідного виховного контенту, відсутність чітко розроблених програм, які б опрацьовували не лише когнітивний, але й особистісний і поведінковий рівні готовності до шлюбно-сімейного життя.

Отже, аналіз наукових праць засвідчує, що тренінгові програми визнані ефективним засобом формування відповідальності за сімейні ролі; значна частина досліджень стосується специфіки виховання в умовах інтернатних закладів, але наголошують на універсальності тренінгових методик; недостатньо розробленими залишаються моделі інтеграції тренінгів у ЗЗСО, з урахуванням вікових і культурних особливостей школярів.

Це обґрунтовує необхідність подальшої розробки науково обґрунтованої, змістовно наповненої та педагогічно адаптованої тренінгової програми, спрямованої на формування навичок відповідального сім'янина у контексті загальної середньої освіти.

Формулювання цілей статті

Метою статті є теоретичне обґрунтування та практичне висвітлення можливостей впровадження тренінгових програм у закладах загальної середньої освіти як ефективного засобу формування у здобувачів освіти навичок відповідального сім'янина, з урахуванням

вікових, психологічних і соціокультурних особливостей учнівської молоді.

Виклад основного матеріалу

Формування відповідального ставлення до сім'ї в юнацькому віці є багатокомпонентним процесом, що охоплює когнітивну поінформованість, емоційну зрілість, ціннісну орієнтацію та практичну готовність до виконання сімейних ролей. Згідно з позицією І. Беха, виховання особистості має бути спрямованим на розвиток суб'єктності, що виявляється у здатності до морального вибору, саморегуляції й відповідальності. У цьому контексті важливою складовою є підготовка молоді до відповідального сімейного життя як сфери самореалізації, партнерства, взаємопідтримки та батьківства [1].

Поняття «відповідальний сім'янин» у сучасній науці інтерпретується як інтегративна характеристика особистості, що включає такі якості, як усвідомлення власних зобов'язань перед сім'єю, готовність до емоційно насиченої взаємодії, наявність комунікативної та батьківської компетентності. Особливо підкреслюється значення моральної зрілості як основи здатності до міжособистісної відповідальності.

Вікові особливості старшокласників роблять цей етап життя сенситивним для формування уявлень про майбутнє сімейне життя. В. Давидов, Л. Виготський, Г. Костюк підкреслювали, що в юності відбувається активне становлення самосвідомості, формуються світоглядні орієнтири, розвивається рефлексивне мислення, що відкриває психологічні передумови для усвідомленого ставлення до цінностей шлюбу, батьківства й партнерства [5; 6].

Дослідження Л. Канішевської, А. Грітчиної, А. Хіврич та ін. підтверджують, що формування готовності до майбутнього сімейного життя залежить не лише від поінформованості, а й від наявності емоційно-психологічного досвіду, моральної емпатії, уміння будувати довірливі стосунки. У роботах вказаних авторів обґрунтовується, що ефективність виховного впливу значно зростає у тому разі, коли освітнє середовище створює умови для особистісного проживання ціннісно навантажених ситуацій, зокрема через інтерактивні форми роботи [2; 3; 5].

Згідно з положеннями Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти (2020), ключовими компетентностями, які мають бути сформовані в учнів, є соціальна та громадянська компетентності. Вони включають готовність до відповідального виконання соціальних і сімейних ролей, уміння взаємодіяти в команді,

поважати інших, дотримуватись етичних норм. Це підтверджує необхідність цілеспрямованої педагогічної роботи у напрямі виховання майбутнього сім'янина. О. Сухомлинська звертає увагу на те, що підготовка до сімейного життя не повинна бути факультативною чи епізодичною, а має стати наскрізною виховною лінією в діяльності закладу загальної середньої освіти. Вона підкреслює: формування гуманістичних установок, відповідального ставлення до людини та родини – це не лише педагогічне, а й суспільне завдання [8]. Таким чином, теоретичні джерела підтверджують, що школа як соціальний інститут має потенціал не лише інформувати молодь про сім'ю як соціальний інститут, а й активно сприяти становленню відповідальної, морально зрілої особистості, здатної до усвідомленого й гуманного виконання сімейних ролей.

Вивчення теоретичних і методичних засад організації соціально-педагогічного тренінгу є фундаментальним для розробки ефективних тренінгових програм у школі. В. Оржеховська та Т. Федорченко підкреслюють, що тренінг як технологія виховання є системним інструментом, який не тільки формує знання, а й змінює ставлення та поведінкові моделі учнів шляхом активного залучення, групової взаємодії та рефлексії. Автори виділяють основні компоненти тренінгу: ціль, зміст, методи, форми організації, що мають відповідати віковим і психологічним особливостям учасників [7].

У навчальному посібнику О. Шевчук докладно описує організацію та методiku соціально-педагогічного тренінгу, наголошуючи на значенні фасилітації як процесу ведення групи, який сприяє створенню безпечного середовища для особистісного розвитку [8]. У контексті формування навичок відповідального сім'янина це дає змогу підліткам проживати ситуації партнерства, відповідальності, прийняття рішень та розв'язання конфліктів. І. Лівандовська та А. Задояна акцентують увагу на застосуванні тренінгових технік у роботі шкільного психолога. Вони визначають тренінг як метод, що забезпечує формування ключових компетентностей учнів: комунікативних навичок, емоційного інтелекту, здатності до саморегуляції та відповідальності. Авторки зазначають, що тренінгові заняття сприяють розвитку саморефлексії, соціальної адаптації, формуванню позитивної самооцінки, що є важливим у процесі виховання відповідального сім'янина [6; 8].

Таким чином, ці наукові надбання створюють методологічну базу для впровадження тренінгових програм у ЗЗСО, спрямованих на формування навичок відповідального сім'янина. Практична реалізація цих положень потребує адаптації змісту тренінгу до вікових і

соціокультурних особливостей учнів, а також підготовки педагогічного та психологічного супроводу.

Зміст тренінгових програм, спрямованих на формування навичок відповідального сім'янина в учнів закладів загальної середньої освіти, має відображати системний, комплексний та особистісно зорієнтований підхід. Як свідчить аналіз наукових джерел, ефективна тренінгова програма повинна охоплювати ключові аспекти сімейної життєдіяльності, передусім ціннісно-мотиваційний, когнітивний, емоційно-комунікативний та поведінковий компоненти [3; 5].

Цілісність змісту досягається через поєднання таких навчально-виховних блоків:

- ціннісно-світоглядний, який формує уявлення про сім'ю як базову суспільну інституцію, актуалізує моральні орієнтири, формує особистісну мотивацію щодо створення і збереження гармонійної сім'ї;

- гендерно-партнерський, спрямований на усвідомлення принципів рівноправного партнерства, подолання гендерних стереотипів, розвиток поваги до особистості іншого;

- емоційно-комунікативний, що забезпечує формування навичок емпатії, рефлексії, емоційного самоконтролю, а також розвиток ефективної взаємодії у міжособистісному просторі;

- батьківсько-виховний, який моделює поведінку відповідального батька/матері, знайомить із базовими потребами дитини, основами її психологічного розвитку;

- конфліктологічно-комунікативний, що навчає конструктивного вирішення сімейних суперечностей, розвитку стратегій ненасильницького спілкування, спільного прийняття рішень.

Застосування активних методів (рольові ігри, дискусії, кейси, психогімнастика, рефлексивні вправи) сприяє глибшому особистісному проживанню теми й закріпленню моделей відповідальної поведінки. Не менш важливо, як підкреслює О. Шевчук, аби зміст тренінгу був адаптивним – тобто враховував соціальний досвід учнів, тип виховного середовища, емоційну зрілість старшокласників [8]. Переважна частина сучасних тренінгових програм потребує оновлення з урахуванням новітніх підходів до виховання у сфері сім'ї: демократичність, діалогічність, психологічна безпека, ціннісна автономія.

Отже, зміст тренінгових програм повинен не просто інформувати учнів, а створювати умови для ціннісного вибору, емоційного досвіду, внутрішнього прийняття ролі майбутнього відповідального сім'янина. Саме така структура забезпечує інтеграцію знань, умінь і переконань у єдину систему життєвих установок.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі

Формування майбутнього відповідального сім'янина в умовах закладів загальної середньої освіти є актуальною соціально-педагогічною проблемою, що зумовлена трансформацією сімейних цінностей та необхідністю підготовки молоді до усвідомленого виконання сімейних ролей. Аналіз психолого-педагогічних досліджень свідчить, що формування готовності до сімейного життя включає когнітивні, емоційно-ціннісні, мотиваційні й поведінкові компоненти, які ефективно розвиваються через системну виховну роботу із застосуванням інтерактивних тренінгових технологій. Тренінгові програми, що базуються на модульній структурі, охоплюють ключові аспекти сімейних цінностей, партнерства, емоційної компетентності, батьківства та конфліктології, і сприяють формуванню усвідомленої відповідальності молоді. Успішність впровадження таких програм залежить від професійної підготовки педагогів і психологів, методичного забезпечення, адміністративної підтримки та інтеграції в освітній процес із дотриманням принципів безпеки і довіри.

Перспективи подальших досліджень полягають в емпіричній оцінці ефективності тренінгових програм, адаптації їх до різних соціальних контекстів, розробці методичних рекомендацій для педагогів, впровадженні цифрових технологій у тренінгову діяльність, а також дослідженні впливу сімейного середовища на результативність виховних заходів. Такий напрям забезпечить комплексний розвиток компетентностей відповідального сім'янина, посилить інтеграцію освітніх і соціальних ресурсів у формування особистості.

Література

1. Афанасьєва, Н. Є., Перелигіна, Л. А. Теоретико-методологічні основи соціально-психологічного тренінгу. К., 2010. с.235.
2. Грітчина, А. І. Формування готовності юнаків інтернатних закладів до майбутнього сімейного життя. *Сімейна політика в Україні: проблеми і перспективи розвитку* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (04 квітня 2018 р., м. Київ). К., 2018. С. 30-35.
3. Канішевська, Л. В. Формування готовності до відповідального батьківства в старшокласників інтернатних закладів як науково-педагогічна проблема. *Наукові записки Бердянського*

державного педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки. 2021. Вип. 1. С. 171-182.

4. Карпова, Д. Є., Потапчук, Н. Д. Формування майбутнього сім'янина як психологічна проблема. *Габітус* : наук. журн. / голов. ред. І. В. Шапошникова. Одеса, 2022. Вип. 40. С. 183-188.

5. Ковальчук, З., Хіврич, А., Яремко, Р. Особливості формування готовності до сімейного життя осіб юнацького віку. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*. 2024. Вип. 2. С. 33-40.

6. Лівандовська, І. А., Задояна, А. І. Застосування тренінгових технік в роботі шкільного психолога : методичні рекомендації. Умань : УДПУ імені Павла Тичини, 2020. 130 с.

7. Оржеховська, В. М., Федорченко, Т. Є. Технології розбудови виховної системи загальноосвітнього навчального закладу. К., 2014. 197 с.

8. Шевчук, О. М. Організація і методика соціально-педагогічного тренінгу : навчальний посібник. К., 2011. 150 с.

References

1. Afanasieva, N. Ye., Perelyhina, L. A. Teoretyko-metodolohichni osnovy sotsialno-psykholohichnoho treninhu. K., 2010. p. 235.

2. Hrychyna, A. I. Formuvannia hotovnosti yunakiv internatnykh zakladiv do maibutnoho simeinoho zhyttia // Simeina polityka v Ukraini: problemy i perspektyvy rozvytku: materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii (04 kvitnia 2018 r., m. Kyiv). K., 2018. S. 30-35.

3. Kanishevska, L. V. Formuvannia hotovnosti do vidpovidalnoho batkivstva v starshoklasnykh internatnykh zakladiv yak naukovo-pedahohichna problema // *Naukovi zapysky Berdianskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu. Serii: Pedahohichni nauky*. 2021. Vyp. 1. S. 171-182.

4. Karpova, D. Ye., & Potapchuk, N. D. (2022). Formuvannia maibutnoho sim'ianyina yak psykholohichna problema [Formation of the future family man as a psychological problem]. *Habitus: Naukovyi zhurnal*, (40), 183-188.

5. Kovalchuk, Z., Khivrych, A., Yaremko, R. Osoblyvosti formuvannia hotovnosti do simeinoho zhyttia osib yunatskoho viku. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Serii: psykholohichna*. 2024. Vyp. 2. S. 33-40.

6. Livandovska, I. A., Zadoiana, A. I. Zastosuvannia treninhovykh tekhnich v roboti shkilnoho psykholoha: metodychni rekomendatsii. Uman: UDPU imeni Pavla Tychyny, 2020. P.130

7. Orzhekhovska, V. M., Fedorchenko, T. Ye. Tekhnolohii rozbudovy vykhovnoi systemy zahalnoosvitnoho navchalnoho zakladu. K., 2014. p. 197

8. Shevchuk, O. M. Orhanizatsiia i metodyka sotsialno-pedahohichnoho treninhu: navchalnyi posibnyk. K., 2011. P.150